

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Dapper maar zeer brutaal: de Afrikaanse soldaten in het Nederlands-Indisch leger

Kessel, W.M.J. van

Citation

Kessel, W. M. J. van. (2002). Dapper maar zeer brutaal: de Afrikaanse soldaten in het Nederlands-Indisch leger. In *Armamentaria : Jaarboek van het Legermuseum* (pp. 129-153). Delft: Legermuseum Delft. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4739>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4739>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Ineke van Kessel

Dapper maar zeer brutaal

De Afrikaanse soldaten in het Nederlands-Indisch leger

129

Tussen 1831 en 1872 wierf het Nederlands-Indische leger ruim 3.000 soldaten op de West-Afrikaanse Goudkust, het tegenwoordige Ghana. De Afrikaanse soldaten werden beschouwd als deel van het Europese contingent van het leger. Dit artikel geeft een overzicht van de werving van Afrikanen en belicht vervolgens de oordeelsvorming in het leger over de militaire kwaliteiten van de Afrikaanse soldaten. Zij golden als *dapper en onvermoeibaar*, maar ook als *driftig, opvliegend en zeer brutaal*.

Dr. W.M.J. van Kessel (1948) is historicus en journalist. Zij is als wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan het Afrika-Studiecentrum in Leiden.

Afb. 1 Drie KNIL-soldaten. Een Nederlander, een Indo-Afrikaan en een Indo-Europeaan. De Indo-Afrikaan in het midden is Pierre Nelk. (Collectie I. van Kessel, Leidschendam)

In 1831 ontving Commandeur F. Last in St. George d'Elmina, het hoofdkwartier van de Nederlandse bezittingen in West-Afrika, instructies uit Den Haag voor de werving van een Compagnie negersoldaten, vooreerst ter sterkte van 150 man, bestemd voor het Nederlands-Oost-Indisch leger.¹ Het ministerie van Koloniën had plannen gemaakt voor de werving van in totaal 1.800 Afrikaanse soldaten, maar een eerste proefzending moest uitwijzen of Afrikanen inderdaad tot geschikte soldaten te maken waren. Den Haag vermeldde nadrukkelijk dat de werving op vrijwillige basis moest plaatsvinden. Sinds 1818 had Nederland zich immers bij verdrag verplicht om mee te werken aan de uitbanning van de slavenhandel. Commandeur Last kreeg opdracht om dwang en geweld bij de werving te vermijden.

Plannen om Afrikanen of 'negers' aan te werven voor het leger in Oost-Indië circuleerden al enige tijd op de Haagse departementen. Daarbij werd gedacht aan Amerikaanse negers, zwarten en kleurlingen uit Suriname en de Antillen, of Afrikanen uit West-Afrika, waar Nederland nog contacten had die dateerden uit de tijd van de West-Indische Compagnie. Het koloniale leger kampte met een acuut tekort aan Europese vrijwilligers. In de Java-oorlog (1825-1830) had het leger grote verliezen geleden: duizenden Europese soldaten waren bezweken aan tropische ziekten. De invoering van de nationale dienstplicht in veel Europese staten betekende dat de werving van Zwitsers, Duitsers en andere Europese landaarden op meer problemen stuitte dan in de tijd van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie. Buitenlandse regeringen verlangden dat hun burgers eerst hun nationale dienstplicht zouden vervullen alvorens ze toestemming kregen in vreemde krijgsmacht te treden. Vanwege de afscheiding van België konden na 1830 uit dit traditionele reservoir van mankracht minder manschappen worden geput dan voorheen. In Nederland gold de dienstplicht alleen voor het nationale leger, niet voor de dienst in de koloniën.

Natuurlijk wierf het Indisch leger ook inheemse troepen in de Indonesische archipel, waar vooral soldaten van de Molukken ('Ambonezen') favoriet waren. Maar de koloniale machthebbers beseften dat hier ook gevaren aan verbonden waren. Soldaten die werden gerekruteerd uit onderworpen volkeren zouden wel eens gemene zaak kunnen gaan maken met opstandelingen, zodat ze uiteindelijk hun militaire training en hun wapens zouden gebruiken om hun vrijheid te herwinnen. *Op deze ingeborene troepen kan men wellicht de gelijkenis van den slang toepassen, die men op zijnen boezem onderhoudt,* noteerde een van de memoranda waarin het werven van 'Negers' werd aanbevolen.²

Het idee om 'negerkorpsen' op te richten werd ingegeven door de ervaringen die in Suriname waren opgedaan met vrijgemaakte negerslaven, en door het voorbeeld van de Britse West-Indische regimenten. De Britten rekruteerden in Sierra Leone op grote schaal bevrijde negerslaven voor hun West-Indische regimenten. In een memorandum met de welsprekende titel *Gedachten nopens eene weinig kostende en doelmatige organisatie der Landmagt in Neerlands*

Oost Indische Bezittingen werd de werving van negers aanbevolen als dé oplossing voor het soldatentekort, want *wanneer gehele bevolkingen uitsterven, blijven er de negers overig, vele onder hen zijn van een zeer sterk lichaamsgestel en van hun jeugd af gewend aan gemeen slecht voedsel en harden arbeid. Zij bereiken meestal eenen hoogen ouderdom en blijven lange tijd tot den arbeid bekwaam, hun ligchaam is aan harde slaapsteden gewoon, bedden en zelfs stroozakken kennen de meesten slechts bij naam.*³ Bij een juiste behandeling, zo was de verwachting, zijn negersoldaten trouw en zeer dapper. Ook bij het ministerie van Koloniën waren de verwachtingen hooggestemd. Niet alleen hadden negers een robuuste gezondheid, ze leverden ook uitstekende soldaten op: ze stierven niet zo snel als de Europeanen en waren niet laf en onbetrouwbaar, zoals de Javanen.⁴

Maar waar konden die veelbelovende negersoldaten gevonden worden? In de aanvankelijke plannen werd gedacht aan Suriname en de Antillen, maar daar had de afschaffing van de slavenhandel juist geleid tot een tekort aan arbeidskrachten. In Amerika zijn negers in overvloed, opperde een van de memo's, maar Koloniën voelde er niets voor om het 'schuim' van de zwarte bevolking van Amerika in Nederlandse krijgsmacht op te nemen. Amerikaanse negers zouden maar problemen maken, omdat zij bezielde waren van gelijkheidsidealen die in de Verenigde Staten niet werden vervuld.

131

'Natuurkinderen'

Liever zag Koloniën 'natuurkinderen', nog niet bedorven door het contact met blanken, en *vatbaar om al die indrukken te ontvangen en te behouden, welke men noodig oordeelen zoude hen op Java te geven.*⁵ Deze onbedorven natuurkinderen waren volgens Den Haag te vinden in West-Afrika.

Verspreid langs de West-Afrikaanse kust bezat Nederland nog een reeks vervallen forten, die grotendeels in onbruik waren geraakt na de opheffing van de West-Indische Compagnie en de afschaffing van de slavenhandel. Pogingen om deze 'Nederlandsche Bezittingen ter Kuste van Guinea' economisch rendabel te maken met landbouwplantages, waren op niets uitgelopen. Maar wellicht kon deze West-Afrikaanse kostenpost zich nog nuttig maken als troepenleverancier voor de Oost. Koning Willem I gaf in 1831 toestemming voor een proefwerving van een compagnie van ongeveer 150 man.

Het oordeel van luitenant-kolonel Last, de hoogste functionaris aan de Kust van Guinea, was niet gevraagd, hoewel hij al 15 jaar ervaring had in West-Afrika. Last had er een hard hoofd in. Hij berichtte aan Den Haag dat Afrikaanse mannen van nature lui zijn, en van de hand in de tand leven. Hun vrouwen bewerken het land, en zelf stellen de mannen alleen belang in het verzorgen van de graven van hun voorouders. Gezien die verbondenheid met de voorouders waren Afrikanen ook helemaal niet geneigd om vrijwillig te kiezen voor een hard bestaan als soldaat in onbekende, verre oorden. Nederland

oefende in West-Afrika geen territoriaal gezag uit. Het Nederlands bestuur bestond uit slechts enkele tientallen ambtenaren, die geheel afhankelijk waren van de medewerking van plaatselijke Afrikaanse vorsten, aan wie een jaarlijkse pachtsom - bekend als 'kostgeld' - werd betaald voor de forten. Last nodigde dus de koning van de hoofdstad Elmina en diens regering uit op Kasteel St. George en verzocht hen *om hunne onderhorigen aan te sporen tot het wijken van hunne gewone lediglopende levenswijze en om van deze allervoordeligste gelegenheid gebruik te maken zich een bestaan te verschaffen, de wereld te zien en voor hunnen ouden dag te zorgen.*⁶ De koning reageerde welwillend, maar de vrijwilligers bleven uit. Uiteindelijk berichtte de vorst dat hij de jonge mannen vrij moest laten in hun keuze, omdat hij hen niet kon dwingen. Onder de enkelingen die zich wel aanmeldden, waren kleine misdadigers of mannen die een schuld moesten inlossen. Onder de schaarse vrijwilligers waren ook enkele Euro-Afrikanen en soldaten die eerder hadden gediend bij het garnizoen van St. George d'Elmina. Al met al gingen er maanden overheen voordat er enkele tientallen vrijwilligers bijeengeschaapt waren. In de loop van 1831 en 1832 vertrokken drie schepen uit Elmina naar Batavia, met respectievelijk slechts 18, 7 en 19 Afrikaanse rekruten aan boord. De kosten van werving en vervoer vielen daardoor vele malen hoger uit dan was geraamd. Het zou tot 1836 duren voordat de eerste proefzending van 150 man voor Java compleet was. De eerste berichten over de

prestaties van de Afrikaanse soldaten waren intussen gunstig. Ze waren ingezet bij expedities op West-Sumatra, waar ze zich volgens de commandant van het Indische leger, Ridder H.J.J.L. de Stuers, 'hoogst loffelijk' hadden onderscheiden. Deze 'forsch gespierde mannen' hadden grote indruk gemaakt op de tengere Sumatranen. De Afrikanen stelden zichzelf op gelijke voet met de Europeanen en voelden zich ver verheven boven de 'inlanders'. *Zij bezitten een grote mate van eigenliefde, die tot verwaandheid overslaat, eene individuele, ongunstige eigenschap, maar die in het belang van hunne soldatesque bestemming gunstig terugwerkt.*⁷

De Afrikanen beminnen *het spel en de vrouwen*, maar gaan zich volgens dit rapport minder te buiten aan sterke drank dan de Europese soldaten. Ze hebben meer uithoudingsvermogen dan de Europeanen en zijn beter bestand tegen een tropisch klimaat. *Hunne intellectuele vermogens zijn ook gunstig, zoodat wanneer de geschiksten op de garnizoensschool onderwijs genieten, uit hun midden zekerlijk bruikbare onderofficieren getrokken kunnen worden.* De commandant concludeerde dat het wenselijk was om *het Indische leger gedeeltelijk uit Negers te doen bestaan.*

133

Afb. 2 Kasteel St. George d'Elmina. Hiervandaan vertrokken de Afrikaanse soldaten naar Batavia. (Collectie I. van Kessel)

Afb. 3 Foto van twee soldaten, circa 1920. Rechts zit de Indo-Afrikaan Casper Klink, links een onbekende soldaat. (Collectie stichting Indo-Afrikaans Kontakt, Utrecht)

Johannes van den Bosch, oud-gouverneur-generaal van Nederlands-Indië en nu minister van Koloniën, diende bij de koning een voorstel in voor de vorming van een korps Afrikaanse soldaten. De koloniale expansie op Sumatra maakte uitbreiding van het leger met tenminste 1.500 man noodzakelijk. Maar het was ook duidelijk dat weinig resultaat verwacht kon worden van een vrijwillige werving onder vrije zwarten in de kuststreken. De zaken zouden nu anders en grootser worden aangepakt, met de opening van een 'werfdepot' (rekruteringsbureau) in Kumasi, de hoofdstad van het Ashanti-rijk in het achterland van de kust van Guinea. Ashanti stond vanouds op goede voet met de Nederlanders in Elmina, en was ook een belangrijk leverancier van slaven aan de West-Indische Compagnie geweest.

De missie Verveer

134

In opdracht van de koning reisde generaal-majoor Jan Verveer in 1836 naar Elmina, waar hij een werfdepot opende en vervolgens naar het hof van de koning van Ashanti in Kumasi ging. De missie naar Kumasi was groots opgezet. Verveer reisde met een gevolg van bijna duizend man, overwegend dragers die waren beladen met proviand voor onderweg en een bonte verzameling geschenken voor de koning. Na lang wachten en de uitwisseling van veel geschenken en beleefdheden werd uiteindelijk op 3 maart 1837 een verdrag getekend voor de levering van duizend *schoone, welgevormde, sterke, vlugge manschappen, zonder lichaamsgebreken*. In ruil zou de koning per rekrut honderd gulden ontvangen, uit te betalen in geweren en kruut. Daarnaast kreeg Verveer toestemming om ook in Kumasi een werfdepot te openen, waar zich vrijwilligers konden melden. De overeenkomst werd bezegeld met een onderpand: koning Kwaku Dua gaf zijn zoontje en zijn neefje mee aan Verveer om hen in Nederland een Europese opvoeding te laten volgen. Het verhaal van de twee Ashanti prinsjes heeft de afgelopen jaren faam verworven in Nederland en Ghana dankzij de veelvoudig vertaalde roman van Arthur Japin (1997). De verwachtingen waren hooggespannen, maar de werving kwam traag op gang. Een jaar na de ondertekening van het contract had de koning pas 51 man geleverd. Ook voor de agent van werving Jacob Huydecooper, een mulat uit Elmina, liepen de zaken moeizaam. Het was uitgesloten dat Ashanti-burgers, of zelfs in Ashanti geboren slaven, zich zouden aanmelden voor vreemde krijgsmacht, zoals Verveer aanvankelijk had gehoopt. De Ashanti hadden een krijgshaftige reputatie, en zouden zeker goed voldoen als soldaat. De werving kwam er op neer dat Ashanti-burgers af en toe een paar slaven aanbrachten bij het werfdepot, als ze contanten nodig hadden. Die slaven waren geen Ashanti's, maar mensen uit noordelijker streken die als krijgsgevangene, tribuut of handelswaar in Ashanti-slavernij waren beland. Ze stonden bekend onder de verzamelnaam 'Donko's'. Volgens Verveer zouden ook de Donko's goed voldoen als soldaat. Kustnegers en Ashanti's hadden weliswaar een *aangenamer en*

*bevalliger voorkomen, maar Donko's waren sterker en taaier. Ook de roemruchte Ashanti-legers maakten gebruik van Donko-soldaten en kunnen volkomen op hen vertrouwen want de Donko is gehoorzaam, ingeboren dapper, getrouw en bij een goede behandeling hartstogtelijk aan zijnen meester verkleefd.*⁸ Ze waren gewend aan lange marsen met zware lasten, met slechts een handvol maïs of bananen als voedsel, waarbij ze de nacht vrijwel naakt doorbrachten op de kale grond. In Ashanti liepen de Donko's bovendien het risico dat ze hun meesters in het graf moesten vergezellen, of als rituele offers een ellendige dood zouden sterven. Zo meende Verveer het Nederlands belang te kunnen verenigen met een humanitaire missie: de Donko's beschouwden de overgang in Nederlandse militaire dienst *als het grootste geluk dat hun kon te beurt vallen*. Verveer besloot ook de rekruten te voorzien van een nieuwe, Nederlandse naam, liefst kort en gemakkelijk uit te spreken. zoals bijvoorbeeld Piet Klink, Hendrik Baas, Willem Nelk of Jan Kooij.

Generaal Verveer was overtuigd van het succes van zijn missie: na oefening zouden de rekruten binnen twee jaar een goede infanterie opleveren, daar *de Afrikanen ingeschapen trouw, willig, gehoorzaam en – wel geleid wordende – voor den vijand onwankelbaar zijn*. De loyaliteit aan het Europese gezag zou volgens Verveer verzekerd zijn, omdat Afrikanen een ingeboren afkeer koesteren *van allen die niet Neger zwart of Europeesch blank zijn*.⁹ Voor verbredering met Aziaten hoefde dus niet gevreesd te worden.

Gelijke behandeling

De slaaf werd vrijgekocht, kreeg ten bewijze van zijn status als vrij man een akte van manumissie en werd als rekrut ingelijfd. Het bedrag van zijn vrijkoping - gewoonlijk 96,50 gulden - werd tijdens de dienstitijd ingehouden op zijn soldij. De soldaten betaalden dus zelf hun vrijlating uit de slavenstand. Om elke schijn van slavenhandel te vermijden kregen de Afrikanen dezelfde arbeidsvoorwaarden als de Europese soldaten. In de instructie aan Verveer stond dat de *Afrikaanse soldaat met betrekking tot avancement in de dienst, soldij, kleeding, voeding, in één woord, in elk opzicht gelijke behandeling zal ontvangen als de blanke soldaat in 's rijks overzeesche bezittingen*.¹⁰ Maar op de regel van gelijke behandeling werd al meteen een uitzondering gemaakt: terwijl Europese rekruten een contract kregen voor 6 jaar, werden de Afrikaanse rekruten in Kumasi *ingelijfd voor een dienstverband voor onbepaalde tijd*. Bij de werving in Elmina gold gewoonlijk een dienstitijd van 12 tot 15 jaar. De langere dienstitijd werd noodzakelijk geacht ter compensatie van de hogere kosten van de werving, en omdat de instructie van de rekruten meer tijd zou kosten. Hoewel de resultaten van de werving tegenvielen, zeilden tussen 1837 en 1841 toch ruim 2.000 Afrikaanse rekruten vanuit Elmina naar Batavia, een reis van ongeveer drie maanden.

Na aankomst in Batavia marcheerden de Europese en Afrikaanse nieuwkomers

naar het militair kampement in Weltevreden. *Op dat Bataviase Champ de Mars heerste grote levendigheid. Een sterk batallion met vliegende vaandels en spelende muziek manoeuvreerde op één gedeelte; een tirailleurlinie van Javaansche soldaten zwerfde een anderen kant uit, gevolgd door soutiens van Europeanen; aan deze zijde werden groote pikzwarte Afrikaansche recruten gedrild, en aan gene zijde galoppeerde een batterij 3ponders over het terrein.*¹¹ De recruten werden hier geoefend en vervolgens ingedeeld bij hun bataljon. Volgens het organisatieplan van het leger zouden tien bataljons elk één compagnie Afrikanen krijgen, terwijl de overige vijf compagnieën bestonden uit inheemse soldaten, Europeanen of Ambonezen. Twee bataljons kregen elk drie Afrikaanse compagnieën, maar daar stond tegenover dat de overige drie compagnieën geheel uit Europeanen werden samengesteld. De Afrikanen stonden namelijk al snel bekend als *driftig, opvliegend en zeer brutaal*.¹² In het geval van 'onbezonnen stappen' zouden de Afrikaanse compagnieën door de overmacht van andere troepen in bedwang gehouden kunnen worden. Een compagnie telde ongeveer 100 manschappen. Een bataljon bestond uit zes compagnieën. De vorming van een afzonderlijk Afrikaans legerkorps is in Den

Afb 4 Fort Willem I, bij Ambarawa op
Java. Foto uit 1865 (Inv.nr. K080)

Haag wel overwogen, maar stuitte bij de legerleiding in Batavia op grote bezwaren, vanwege de hechte *esprit de corps* onder de Afrikanen. Dat plan is dan ook nooit uitgevoerd.

De chefs van de korpsen waarbij de Afrikaanse rekruten werden ingedeeld, ontvingen inlichtingen over *de aard, het karakter en de hebbelijkheden dezer negers*, waarbij er nadrukkelijk op werd gewezen dat een goede behandeling essentieel was voor het welslagen van dit experiment. De eerste lichten Afrikanen werden ingezet in een reeks militaire expedities op Sumatra's Westkust, bekend als de Padri-oorlogen. De Padri's waren islamitische fundamentalisten, die in opstand kwamen tegen het langzaam uitdijende Nederlandse gezag.

137

Brutaal en lui, maar onvermoeid en onverschrokken

In 1838 rapporteerde generaal-majoor F.D. Cochijs, de nieuwe commandant van het Indische leger, dat *de negers zich zeer goed aan het militaire leven gewennen*. Maar ze hadden *geen begrip van subordinatie en geen ontzag voor onderofficieren of korporaals*. Er waren veel communicatieproblemen, omdat de Afrikanen, afkomstig uit uiteenlopende streken, verschillende talen spraken en elkaar ook onderling niet verstonden. *Zij zijn vuil, veel ziek, langzaam in het leeren van de wapenhandel, wantrouwend, driftig opvliegend, brutaal, lui, moeilijk te regeren, genegen tot mouterij*. Anderzijds waren ze niet veel dronken, onvermoeid en onverschrokken. Maar in de strijd sloegen ze geen acht op de bevelen van hun superieuren. De legerleiding adviseerde de Afrikanen niet teveel in één korps bij elkaar te laten dienen.¹³

Kort daarop berichtte het Indische leger over een gewapende revolte van 40 Afrikaanse soldaten en verbond daaraan de conclusie dat *de negers in het algemeen weinig deugen*.¹⁴

In 1838 besloot de legerleiding in Batavia om enkele tientallen nieuw aangekomen Afrikaanse rekruten in te delen bij de cavalerie en bij de artillerie, om na te gaan of ze ook voor deze wapens geschikt waren. Na enkele jaren werden deze soldaten echter overgeplaatst naar de infanterie. Tegelijkertijd liet de legerleiding in Batavia verslag uitbrengen over de prestaties van de Afrikaanse soldaten bij de diverse bataljons. Inmiddels waren een aantal gevallen van desertie gemeld, en van protesten tegen inbreuken op de beloofde gelijke behandeling met Europeanen. Vanwege de taalproblemen had de legerleiding besloten dat desertie en andere vergrijpen disciplinair afgehandeld konden worden. Het was nog niet mogelijk de Afrikanen vertrouwd te maken met de artikelen van de krijgstucht. Alleen gevallen van moord en verwonding dienden voor de krijgsraad gebracht te worden.

Volgens de rapporten van de bataljonscommandanten voldeden de Afrikanen over het algemeen goed, ook al *bezitten zij weinig begrip van subordinatie en jegens onderofficieren en korporaals betoonen zij weinig ontzag*.¹⁵ Vanwege de taalproblemen verliep de communicatie moeizaam. In de compagnie werd alleen Nederlands gesproken: sommige Afrikanen spraken gebroken Nederlands en wat pasar-Maleis. *De oefening in den wapenhandel gaat, in vergelijking van den Javaanschen recruit, langzaam, omdat zij veel onhandiger zijn, en door het niet verstaan der Hollandsche taal, gaat de instructie minder spoedig*. Hun zindelijkheid liet veel te wensen over: zij onderhielden hun wapens beter dan hun uniform. Hun gezondheid bleek niet zo onverwoestbaar als eerder was verondersteld: buikziekten, diarree, bilharzia, huidziekten en syfilis kwamen veel voor. *Over het algemeen zijn de Afrikanen driftig, opvliegend en dikwijls zeer brutaal, gewoon slechts één meester te hebben, kunnen zij niet begrijpen dat er zoo velen zijn die over hen bevelen. Zij zijn ruw van aard, afgunstig, wantrouwend, en hebzuchtig, vermeenende altijd te kort gedaan of misleid te worden. Daarentegen schijnen zij eerlijk te zijn, geld en goed kan men hen toevertrouwen. (...) Luiheid is de hoofdondeugd der negers*. Maar toch gaf hun gedrag over het algemeen reden tot tevredenheid: er hoefde zelden gestraft te worden. De Afrikanen waren sterk en gespierd, onvermoeibaar en bijzonder geschikt voor dit tropisch klimaat. *Bij onderscheiden expeditiën gebezigt hebben zij blijk gegeven van dapperheid en onverschrokkenheid, zelfs zoodat dat men hun vuur voor den vijand moet temperen, dewijl zij in actie niet naar hunne superieuren luisteren; er wordt gezegd dat zij den Europeaan voor den vijand in moed overtreffen*. In sommige Afrikaanse compagnieën was sprake van overmatig drankgebruik, maar toch altijd nog minder dan onder de Europeanen. Kortom, volgens de bataljonscommandanten was *de Afrikaan zelfs verkieslijk boven de Europeaan*. Zij achtten het wenselijk dat de Afrikaanse werving werd voortgezet.

Twee jaar later was dit overwegend positieve oordeel over de Afrikaanse soldaten omgeslagen in het tegendeel. De legerleiding had begin 1838 besloten dat Afrikanen voortaan ligmatjes en lederen hoofdkussens zouden krijgen, net als de Ambonezen en inlanders.¹⁶ De Europese soldaten sliepen op bultzakken (stromatrassen), maar de Afrikanen konden hun beddengoed niet schoonhouden. Ze lagen nogal eens met moddervoeten op hun krib. Vanwege hun Europese status droegen de Afrikaanse soldaten schoenen tijdens de dienst. Gezien hun statusgevoeligheid durfde het leger hen de schoenen niet te ontnemen, ook al werd hun functioneren gehinderd door het ongewone schoeisel. Maar schoenen waren ook bijzonder ongemakkelijk, en dus liepen ze buiten diensturen liefst op blote voeten.

De uitdeling van de inlandse matjes stuitte op protest. De Afrikanen zagen hierin een aantasting van de belofte van gelijke behandeling: ze wilden niet als inlander worden behandeld. Ook in een ander opzicht werden de Afrikanen nu gelijkgesteld met Ambonezen: ze kregen niet langer onderbroeken en sokken

139

Afb 5 Indo-Afrikaanse soldaten tijdens hun 'borreluurtje' in een militair tehuis te Banjarmasin op Borneo Foto circa 1930 De Afrikanen lustten graag een borrel, maar waren matiger in hun drankgebruik dan de Europese troepen (Collectie stichting Indo-Afrikaans Kontakt, Utrecht)

uitgereikt. Deze statusverlaging kwam boven op eerdere grieven. De dienstdtijd van de Afrikanen was langer dan de contractperiode van hun Europese kameraden, en hun soldij was lager als gevolg van de inhouding van 8½ cent per dag voor de afbetaling van het voorschot dat was verstrekt voor hun manumissie. Dat voorschot was in drie tot vier jaar wel terugbetaald, maar uit bezuinigingsoverwegingen ging het leger gewoon door met de inhoudingen. De Afrikanen kregen dus structureel een lager loon dan de Europese soldaten. De correspondentie van de legerleiding vermeldt een reeks protestacties, van de weigering van maaltijden en het wegsnijten van de soldij tot vechtpartijen en desertie.

Muiterij

In april 1840 kwamen de drie Afrikaanse compagnieën van het 4^e bataljon infanterie te Kedong Kebo (Poerworedjo op Midden-Java) in opstand. In juni 1841 marcheerden 37 Afrikaanse soldaten van het 10^e bataljon infanterie op

INLANDSCHE EN AFRIKAANSCH TROEPEN.

West-Sumatra met volle bewapening de poort uit. Hier werden bij de achtervolging twee Afrikanen gedood en vier ernstig gewond. In beide gevallen kwamen de muiters voor de krijgsraad. Tegen de aanstichters op Sumatra, Coffij Prins en Kodjo Serroe, werd de doodstraf uitgesproken, maar dit vonnis werd later omgezet in tien jaar gevangenis. De overige straffen waren relatief mild, variërend van twee jaar gevangenis tot 25 klingslagen.¹⁷

In 1840 oordeelde Cochius, dat 'het negerras' toch niet zo geschikt bleek voor de soldatenstand. *Het schijnt geheel onmenschkundig gehandeld te zijn geweest aan den neger de toezegging te hebben gedaan dat hij in alle deelen op den voet van Europeaan zoude behandeld worden.* De wrange vruchten van dit gebrek aan psychologisch inzicht waren inmiddels gebleken, want *overal waar de neger soldaat tot eene kompagnie is vereenigd geweest, heeft men hem tot muiterij zien overslaan, waarvan het voorwendsel was, afwijking van de hem gedane belofte en van de gelijkstelling met den Europeeschen soldaat.*

141

Vervanging van de bultzak door het inlandse matje was volgens Cochius in belang van de Afrikanen zelf, want hun onzindelijkheid maakte hen ongeschikt voor Europees beddengoed. *Hunne kinderachtige verwaardheid die veel eer onderdrukt dan aangemoedigd had behooren te worden, is niet tevreden met alle redelijke behoefte voldaan te zien, zij verlangt ook het overtollige, zelfs wanneer het hen hinderlijk of schadelijk is.* Zoals schoenen, bijvoorbeeld.

Cochius concludeerde dat men nu algemeen van mening was *dat de negersoldaat nimmer den Europeaan zal kunnen vervangen.*¹⁸ Ter ondersteuning van zijn eigen negatieve oordeel citeerde de commandant uit een brief van kolonel Michiels, bevelhebber te Sumatra's Westkust: *negers moeten zij (uit Europa) ons niet meer zenden, voor lastdieren, steeds met de hondenzweep geregeerd, zijn zij goed, voor soldaat volstrekt niet, zelfs niet te velde; zij schreeuwen meer dan zij moed bezitten, zijn vuil en zullen nooit gedisciplineerd worden.* In 1841 verzocht Cochius uiteindelijk om de Afrikaanse werving geheel te staken of althans drastisch te verminderen. De Minister van Koloniën besloot de werving in Afrika op een laag pitje te zetten, en later dat jaar werden de werfdepots aan de Kust van Guinea geheel opgeheven. Het besluit om de werving te staken werd ingegeven door de muiterijen, maar ook door herhaalde Britse protesten. Londen beweerde dat de Afrikaanse werving neerkwam op een verkapte vorm van slavenhandel.

Maar in de volgende tien jaar raakten het Indische leger en de Afrikaanse soldaten kennelijk aan elkaar gewend. De Derde Expeditie naar Bali in 1849 markeert opnieuw een omslag in de oordeelsvorming over de Afrikanen in het Indische leger. De juist gearriveerde nieuwe commandant van het Oost-Indisch leger, Hertog Bernard van Saxon Weimar Eisenach, was al spoedig zeer onder de indruk van de kracht, dapperheid en loyaliteit van de Afrikanen tijdens de strijd

Afb. 6 'Inlandsche en Afrikaansche troepen', uit: P.F. Brunings, *Onze krijgsmacht* ('s-Gravenhage 1886).
De Afrikaan draagt schoenen, de inlander loopt op blote voeten.

op Bali. Waar een krachtsinspanning nodig was, waren de negers de eersten om te helpen. Zij staken gunstig af bij het Europese deel van het leger beneden de rang van officier, dat grotendeels was samengesteld uit *manschappen uit de tweede klasse van militaire discipline, van de strafdivisie, uit geboleerden, uit dronkaards, uit Belgische en Fransche deserteurs en uit Duitschers, waarvan de meesten deugnieten en vagebonden zijn, welke de dienst in deze kolonie als laatste toevlugtsoord hebben gekozen*.¹⁹ Afrikaanse troepen van het 7^e bataljon infanterie hadden de zwaargewonde Michiels, die als bevelhebber op Sumatra zo'n vernietigend oordeel had gevelde over de kwaliteiten van de Afrikanen, naar de kust geëvacueerd. Daar bezweek hij alsnog aan zijn verwondingen. De zegevierende troepen van het 7^e bataljon infanterie, waarvan het vaandel werd gedecoreerd met de Militaire Willemsorde, maakten vervolgens hun intocht in Batavia. *In de dame, die op gindsch balkon staat, herkennen de Afrikanen de echtgenoot van hunnen kapitein. Het geschreeuw is oorverdoovend.*

Onverhoeds vatten twee a drie der grootste reuzen hun 'vadertje' aan, ligten hem op, zóó hoog dat hij zijn vrouw de hand kan geven. Die handeling is ruw, al te gemeenzaam zelfs, maar zij wordt niet kwalijk genomen.²⁰ Toen generaal Van Saxon-Weimar en gouverneur-generaal J.J. Rochussen de ronde maakten langs de troepen op het Koningsplein, bracht een van de Afrikaanse sergeants een heildronk uit:

Gezigt Zwart

Hart Wit

Leve de Koning.²¹

Van Saxon Weimar, die zich in de jaren twintig al had gemanifesteerd als pleitbezorger van de werving van Amerikaanse negers, drong met klem aan op de hervatting van de Afrikaanse werving. In 1849 dienden nog ongeveer 900 Afrikanen bij het Indische leger, onder wie volgens de commandant goede kaders gevonden konden worden om 2.000 tot 3.000 nieuwe rekruten uit Afrika klaar te stomen voor de dienst. De gouverneur-generaal ondersteunde zijn betoog omtrent de *voortreffelijkheid der Afrikaansche soldaten in het Indische leger*. Na een aanvankelijke afwijzing besloot Den Haag tegen het eind van de jaren vijftig tot hervatting van de werving. Van 1860 tot 1872 werden opnieuw ongeveer 800 Afrikaanse rekruten geworven voor de dienst in Indië. Zij zouden vooral in de Atjeh-oorlog worden ingezet, waar hun militaire prestaties van verschillende kanten werden geprezen. De Engelse majoor A.P. Palmer, die in 1877 als militair waarnemer van het Brits-Indische leger een deel van de operaties in Atjeh meemaakte, verklaarde in zijn rapporten dat de Afrikaanse soldaten verreweg de beste waren van het Nederlands-Indisch leger. Hij had geen hoge dunk van de slecht geoefende Europese en Javaanse fuseliers, maar nam te velde waar dat de Atjehers een heilig ontzag hadden voor de Afrikanen.²²

De Afrikaanse werving kwam ten einde met de overdracht van de Kust van

143

Afb 7 Schilderij van korporaal Jan Kooij, door J. Leich. Kooij diende van 1870 tot 1882 bij het Nederlands-Indisch leger. Hij genoot enige bekendheid vanwege zijn moedig optreden in de Atjeh-oorlog. Hij redde het leven van zijn commandant door twee Atjehers te doden, waarbij hij zelf tien schotwonden opliep. Wegens zijn krijgsverrichtingen in Atjeh in 1877 werd Kooij benoemd tot Ridder der 4^e klasse van de Militaire Willemsorde. Daarnaast werd hij onderscheiden met de Atjeh-medaille 1873-74, het Eeretecken Atjeh 1873-76 en de bronzen medaille voor trouwe dienst. Kooij werd geportretteerd toen hij in 1882 in Harderwijk verbleef, op de terugreis naar zijn geboorteplaats Elmina. (Collectie Bronbeek, Arnhem)

Guinea aan Engeland in 1872. Een kortstondige poging in 1890 om Afrikanen in Liberia te rekruteren liep uit op een mislukking. Dit vroegtijdig experiment met privatisering - de werving was uitbesteed aan de Rotterdamse firma Muller - leverde alleen onwillige soldaten op, die protesteerden dat ze onder valse voorwendsels waren aangeworven. Tegen 1915 waren er geen Afrikaanse soldaten meer in actieve dienst in het Indische leger.

Indo-Afrikaanse afstammelingen

Maar de Indo-Afrikaanse zonen, kleinzonen en achterkleinzonen van de Afrikaanse soldaten zouden in het Indische leger blijven dienen tot de soevereiniteitsoverdracht in 1949. Net als de andere militairen in het Indische leger leefden de Afrikaanse soldaten vaak samen met inlandse vrouwen. Het tafereel is beeldend beschreven in de memoires van officier W.A. van Rees: *Daar de Afrikaan van het huiselijk leven houdt, en de javaansche vrouwen noch van groote mannen noch van zwarte huiden afkeerig zijn, is de kazerne van een afrikaansche compagnie doorgaans het rijkste aan vrouwen en kinderen en dientengevolge het levendigst in de vrije uren. De buitengewone spraakzaamheid en luidruchtigheid van den Afrikaan draagt er bovendien nog toe bij, om zijn kazerne tot een bijenkorf te maken als er geen dienst is. Zal er echter een officier komen, dan verandert het tooneel; vrouwen en kinderen zijn als door een tooverslag verdwenen en hebben de wijk genomen naar de keuken. Er heerscht dan meer orde en stilte dan ergens, en de netheid van het kwartier is onberispelijk.* ²³

Na afloop van hun dienstverband hadden de Afrikanen de keuze uit terugkeer naar Afrika of blijvende vestiging op Java. De veteranen die opteerden voor terugkeer naar Afrika vestigden zich doorgaans in Elmina op een heuvel achter het kasteel St. George, die al spoedig bekend stond als Java Hill. Hun legerpensioenen werden uitbetaald in het kasteel. Het Nederlands bestuur maakte nog wel van hun diensten gebruik voor strafexpedities tegen vijandige dorpen, zoals tegen Kommenda in 1869. Soldaten die naar Elmina terugkeerden, lieten vrouw en kinderen achter in Indië. Maar afgezwaaide soldaten die in Indië bleven, vestigden zich met vrouw en kinderen in een van de garnizoenssteden op Java: Poerworedjo (Kedong Kebo), Semarang, Solo, Salatiga, Batavia. In Poerworedjo kregen de Afrikanen in 1859 een eigen stuk grond toegewezen, dat bekend stond onder de naam Kampung Afrika. Een militaire loopbaan werd een familietraditie die van vader op zoon overging tot en met het einde van het koloniale tijdperk. De Afrikaanse soldaten en hun afstammelingen stonden op Java bekend als 'Belanda Hitam', zwarte Hollanders. De volgende - Indo-Afrikaanse - generaties spraken Nederlands als moedertaal,

Afb. 8 *Afrikaanse soldaat met zijn kinderen. Kleurenlitho van August van Pers, 1851.*

Collectie Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) Leiden, cat. 37 c 27)

Batavia en Ommelanden

Batavia et ses environs

Afhiamsch schied met zijn kinderen

Schied a fiamin avec ses enfans

۱۲۳۴۵۶۷۸۹۱۰۱۱۲۱۳۱۴۱۵۱۶۱۷۱۸۱۹۲۰
 ۲۱۲۲۲۳۲۴۲۵۲۶۲۷۲۸۲۹۳۰

صوال داد و ایتم کمانقیا

Afb 9 Java Hill, Elmina Teruggekeerde veteranen kregen een stuk grond toegewezen op een heuvel achter kasteel St George, die al spoedig bekend stond als Java Hill (Collectie I van Kessel)

gingen naar de Europese school en hadden de Nederlandse nationaliteit. De Indo-Afrikaanse afstammelingen vochten in de Tweede Wereldoorlog tegen Japan, deelden de ontberingen van de Japanse krijgsgevangenkampen en streden uiteindelijk in de politioele acties tegen de Indonesische nationalisten. Na 1949 koos de overgrote meerderheid voor overkomst naar Nederland.

Conclusie

Het militaire oordeel over de geschiktheid van de Afrikaanse soldaten was buitengewoon wisselvallig. De overspannen verwachtingen bij het begin van de werving berustten nauwelijks op eigen empirische ondervinding, maar op raciale stereotypen van sterke, moedige, aanhankelijke en primitieve 'natuurkinderen', die onvoorwaardelijk trouw zouden zijn aan hun blanke weldoeners. Nadat de Afrikanen in Indie waren gearriveerd, liep de beeldvorming uiteen van sterke, dappere, onvermoeibare en immer loyale krijgers tot luie, vuile, ongedisciplineerde schreeuwers. Overigens is hun moed op het slagveld een opvallende constante in de zeer veranderlijke oordeelsvorming. Ook al kunnen er vraagtekens worden gezet achter de vrijwilligheid van

indiensttreding, eenmaal in Indië hebben deze rekruten van uiteenlopende etnische herkomst zich in verregaande mate geïdentificeerd met hun nieuwe *corporate identity* als Afrikaanse soldaten in Europese dienst. Binnen de Afrikaanse compagnieën bestond een hechte korpsgeest. Met talrijke protestacties verdedigden de Afrikanen hun status als Europese soldaten. Het leger in Indië was totaal onvoorbereid op de komst van duizenden Afrikanen. Taalproblemen, culturele verschillen en raciale vooringenomenheid bemoeilijkten het integratieproces. Voor de Afrikanen was de belofte van gelijke behandeling een belangrijk houvast in deze vreemde omgeving. Aanvankelijk wist de legerleiding niet goed raad met dit gedrag, dat werd geïnterpreteerd als arrogant, miltziek en onaangepast.

Het verhaal van de Afrikaanse soldaten illustreert een koloniale paradox. Als soldaten in het koloniale leger werden de Afrikanen aangemoedigd om zich te identificeren met hun Europese kameraden en een superioriteitsgevoel te ontwikkelen ten opzichte van de inheemse, koloniale onderdanen. Maar als de Afrikanen zich met deze rol vereenzelvigden, werden ze beschouwd als brutale negers die hun plaats niet kenden in de raciale en sociale hiërarchie van een koloniale samenleving.

Toen het integratieproces na een tiental jaren beter was gevorderd, erkende de legerleiding dat de protesten van de Afrikanen waren ingegeven door gerechtvaardigde grieven. Het ging er niet om of de inlandse matjes goed genoeg waren voor de Afrikaanse soldaten. Hun referentiegroep bestond niet uit inlandse of Ambonese soldaten, maar uit de Europese troepen. In de sociaal-psychologische termen van de twintigste eeuw: de Afrikaanse soldaten handelden vanuit een gevoel van relatieve deprivatie. Aan de grieven werd gedeeltelijk tegemoet gekomen, maar tot het eind van de negentiende eeuw bleven er inbreuken bestaan op de belofte van gelijke behandeling, zoals een structureel lagere soldij. In de praktijk bleef de positie van de Afrikanen schommelen tussen de status van Europeanen en de status van Ambonezen. Terugblikkend stelde de *Encyclopedie van Nederlandsch Oost Indië* (1917) dat de Afrikanen 'een zeer gewaardeerd element' vormden in het leger. *Wel waren zij moeilijk af te richten, onmatig en, vooral in het gevecht, slecht gedisciplineerd, doch ook dapper en sterk.*²⁴

Epiloog

De geschiedenis van de Afrikaanse soldaten in Indië kent nog een vervolg. De afstammelingen van de Afrikanen en Indo-Afrikanen in het KNIL hebben sinds enige tijd de onderlinge contacten hersteld. Sinds de jaren tachtig wordt in Nederland een tweejaarlijkse Indo-Afrikaanse reünie gehouden. In 2000 werd voor het eerst contact gelegd met afstammelingen van de soldaten die naar Ghana waren teruggekeerd. Thad Ulzen, achter-achterkleinzoon van korporaal Manus Ulzen, die deel uitmaakte van de eerste lichte Afrikaanse rekruten, was

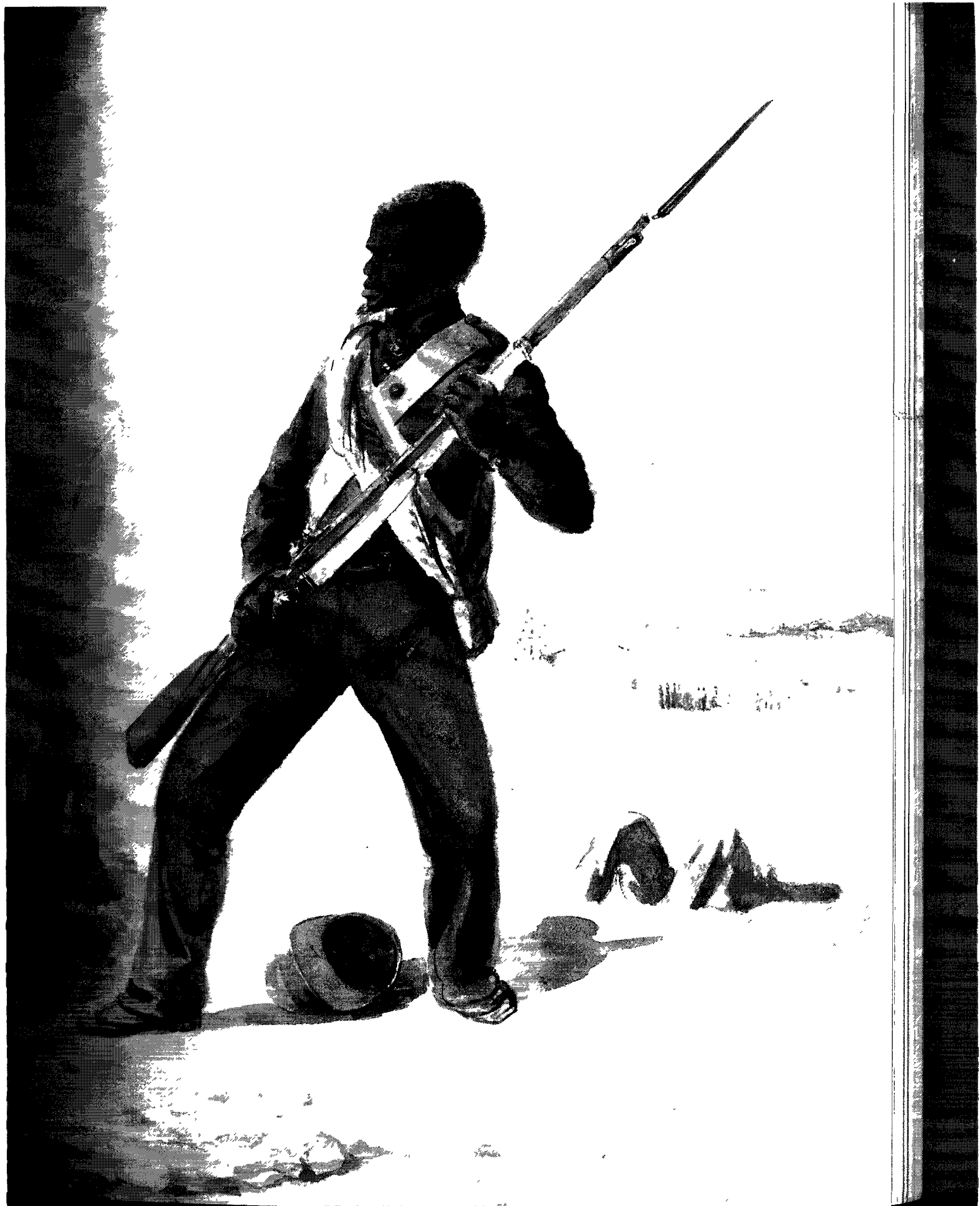

Afb 10 (vorige pagina s) Foto van de familie Beelt (circa 1920) in de Afrikaanse kamping van Poerworedjo, op Midden Java Hendrik Beelt (midden, met snor) was wijkmeester van de Afrikaanse gemeenschap in Poerworedjo Na zijn overlijden in 1923 werd hij opgevolgd door zijn zoon Johannes Beelt (recht achter vader Hendrik) (Collectie Stichting Indo Afrikaans Kontakt, Utrecht)

Afb 11 Binnenplaats van Kasteel St George d'Elmina een Afrikaanse en twee Indo Afrikaanse afstammelingen van de Afrikaanse KNIL soldaten Van links naar rechts Thad Ulzen, oprichter van het Java Museum in Elmina, Eef Cordus Klink en Daan Cordus, de drijvende krachten achter de Indo Afrikaanse reünies in Nederland (Collectie I van Kessel)

Afb 12 Afrikaanse soldaat op Java Kleurenlitho van Ernest Hardouin, circa 1850 (Collectie KITLV in Leiden, cat nr 36 b 187)

te gast op de Indo-Afrikaanse reunie in Schiedam en ontvouwde zijn plannen om in het familiehuis in Elmina een permanente tentoonstelling in te richten over de geschiedenis van de Afrikaanse soldaten in Indie De Indo-Afrikanen in Nederland, die in 2002 de Stichting Indo-Afrikaans Kontakt oprichtten, dragen bij aan de inrichting van het museum Het Java Museum in Elmina, de activiteiten van het Indo-Afrikaans Kontakt en de toenemende belangstelling voor 'roots' reizen naar Ghana zullen ervoor zorgen dat de geschiedenis van de Zwarte Hollanders niet in het vergeetboek verdwijnt

Literatuur

152

- Groot, S.W. de, 'Van Donko's tot Guides: Afrikaanse rekruten in het Surinaamse leger 1840-1886', in: *De Gids* 153, nr. 10-11 (1990), 846-856.
- Japin, A., *De zwarte met het witte hart* (Amsterdam 1997).
- Kessel, I. van, 'The Black Dutchmen: African Soldiers in the Netherlands East Indies', in: I. van Kessel ed., *Merchants, Missionaries & Migrants: 300 years of Dutch-Ghanaian Relations*. (Amsterdam 2002) 133-141.
- Kroese, W.T., 'De oorsprong van de wasdruk textiel op de kust van West Afrika', in: *Textielhistorische Bijdragen nr. 17* (Enschede 1976) 21-89.
- Rees, W.A. van, *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier, deel 1* ('s-Gravenhage 1863).
- Ruber, F., *Van Krom tot Kampong: soldatenwerving op de Kust van Guinea ten behoeve van het Nederlands-Indisch leger 1831-1842*, ongepubliceerde doctoraalscriptie (Universiteit van Nijmegen 1989).
- Veer, P. van 't, *De Atjeh-oorlog* (Amsterdam 1980).
- Verhoog, J., 'De werving van Westafrikanen voor het Nederlands-Indisch leger, 1831-1872', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf*, deel 12 (1989) 5-25.
- Yarak, L., 'New sources for the study of Akan slavery and slave trade: Dutch military recruitment in the Gold Coast and Asante, 1831-1872', in: R. Law, ed., *Source material for studying the slave trade and the African diaspora: Papers from a conference of the Centre of Commonwealth Studies* (University of Stirling, April 1996) 35-60.

Noten

- 1 Algemeen Rijksarchief (ARA), ministerie van Koloniën 1814-1849 (hierna MK I), inv. nr. 4222.
- 2 ARA, Gedachten nopens eene weinig kostende en doelmatige organisatie der Landmagt in Neerlands Oost-Indische Bezittingen, MK I, inv. nr. 4217, 7 november 1829. De auteur van dit memorandum was hertog Bernard van Saxon-Weimar Eisenach, de latere bevelhebber van het Oost-Indische leger. Het memorandum was in eerste instantie gericht aan prins Frederik en werd vervolgens voor commentaar voorgelegd aan het ministerie van Oorlog en het ministerie van Marine en Koloniën.
- 3 idem.
- 4 idem en MK I, inv. nr. 558, 30 mei 1827.
- 5 ARA, MK I, inv. nr. 4217, november 1829.
- 6 ARA, MK I, inv. nr. 3964, commandeur Last aan Koloniën, 29 nov. 1831.
- 7 ARA, ministerie van Koloniën na 1850 (hierna MK II): Generaal Overzicht van hetgeen betrekking heeft tot de werving van Afrikanen en van de verkregen resultaten, Missive van den commandant der troepen d.d. 23 Maart 1835, N 93/3 aan den gouverneur-generaal.
- 8 ARA, MK II, Generaal Overzicht, Gouvernementsrenvooi dd 3 Julij 1837, nr. 1, kabinet.
- 9 idem.
- 10 ARA, MK II, Generaal Overzicht, bijlage La G.
- 11 Van Rees 1863, 91.
- 12 ARA, MK II, Generaal Overzicht, bijlage La G, aantekeningen op nevenstaande memorie.
- 13 ARA, MK II, Nota betreffende de Negerwerving, inv. nr. 5820 geheim, exh 16 feb. 1839, nr. 23.
- 14 idem, exh 29 maart 1839, nr. 17.
- 15 ARA, MK II, Generaal Overzicht, Verslag over bij het leger dienende Afrikanen, bij de Missive van het militair departement d.d. 3 sept. 1838, nr. 3, geheim.
- 16 ARA, MK II, Generaal Overzicht, Missive van den kommandant van het observatiekorps d.d. 6 feb. 1838, nr. 186.
- 17 ARA, Stamboeken Onderofficieren en Minderen van het Nederlandsch Oostindisch Leger. Het Woordenboek der Nederlandse Taal (Den Haag, 1941) vermeldt onder 'klingslagen': de straf van klingslagen wordt uitgevoerd door twee korporaals, op den rok, met een platte ligte degenkling, met een stompe punt.
- 18 ARA, MK II, Generaal Overzicht, Missive van den commandant van het leger d.d. 8 augustus 1840, nr. 1, geheim.
- 19 ARA, MK II, Generaal Overzicht, Missive van Zijne Hoogheid den commandant van het leger d.d. 21 aug. 1849, nr. 4, zeer geheim.
- 20 Van Rees 1863, 290.
- 21 Tijdschrift voor Nederlandsch- Indië, 16, I (1854) 367-378.
- 22 Van 't Veer 1980, 94.
- 23 Van Rees 1863, 262-263.
- 24 Encyclopedie van Nederlandsch Oost Indië, I, 's-Gravenhage (1917) 13-14.